

Piotr Rembowski

 0009-0000-4726-6269

Dezinformacja rosyjska związana z pandemią COVID-19

Wszystko ma swoją cenę.
A informacja to jeden z najdroższych towarów na świecie.

Paulo Coelho, *Zahir*

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony zjawisku dezinformacji rosyjskiej odnoszącej się do pandemii COVID-19 od początku jej wystąpienia na świecie. Artykuł stara się odpowiedzieć na to, w jaki sposób jest tworzona dezinformacja rosyjska związana z pandemią, w jakim celu jest tworzona, czy istnieje związek pomiędzy nią a bezpieczeństwem innych państw, oraz czy jest specjalnie wykreowanym narzędziem politycznym. Artykuł ma wykazać, iż istnieje związek między kreowaną dezinformacją rosyjską a bezpieczeństwem innych państw oraz że dezinformacja jest specjalnie wykreowanym przez decydentów rosyjskich narzędziem politycznym. Aby znaleźć odpowiedź na pytania badawcze posłużono się metodą narracyjną, analizując wypowiedzi czołowych polityków rosyjskich oraz komunikaty środków masowego przekazu zależnych od rządu rosyjskiego. Artykuł podzielony jest na trzy części. W pierwszej części przybliżona została historia pandemii występujących na świecie, w drugiej – omówione zjawisko dezinformacji w polityce światowej, trzecia natomiast skupia się na dezinformacji rosyjskiej związanej z pandemią COVID-19. W artykule korzystano z wielu źródeł, m.in. z monografii Magdaleny Żakowskiej *Kłopoty z niedźwiedziem. Rosja w niemieckim, austriackim i szwajcarskim dyskursie medialnym od XIX do XXI wieku*. Powstało relatywnie dużo źródeł, które badają problem pandemii w historii świata, pandemii COVID-19, a także zjawisko dezinformacji. Natomiast dezinformacja rosyjska związana z pandemią COVID-19 nie jest jeszcze zgłębionym w literaturze problemem.

Słowa kluczowe: dezinformacja, propaganda, Federacja Rosyjska, pandemia, COVID-19, polityka, Unia Europejska, Stany Zjednoczone Ameryki, bezpieczeństwo

Wstęp

Artykuł jest poświęcony zauważalnemu zjawisku dezinformacji rosyjskiej odnoszącej się do pandemii COVID-19 od początku jej wystąpienia na świecie. 11 marca 2020 roku Dyrektor Generalny Światowej Organizacji Zdrowia (ang. WHO – World Health Organisation) podczas publicznej konferencji prasowej ogłosił, iż zjawiska występowania na całym świecie przypadków zakażenia wirusem SARS-CoV-2 można zakwalifikować jako pandemię COVID-19¹. Pandemia zmieniła niewątpliwie życie wielu ludzi, zmieniła także życie polityczne.

Coraz częściej w debacie publicznej zaczęto podnosić temat dezinformacji odnośnie do pandemii jako broni politycznej. Światowa Organizacja Zdrowia określiła także, że występuje kolejne niebezpieczne zjawisko, tzw. infodemia – zjawisko polegające na szerzeniu niesprawdzonych, fałszywych informacji, gróźb pod adresem społeczności bądź samego Dyrektora Generalnego organizacji związanych z decyzjami w sprawie pandemii COVID-19. Wszystko zostało zawarte w dokumencie z 2020 roku o stanowisku ws. infodemii w kontekście pandemii COVID-19, co ciekawe – wśród sygnatariuszy dokumentu nie ma Federacji Rosyjskiej².

Artykuł ma za zadanie zbadać, w jakim kontekście tworzona jest dezinformacja ws. COVID-19 przez Federację Rosyjską, czy jest ona używana jako narzędzie polityczne, aby wpływać na sytuację na arenie międzynarodowej. W artykule posłużono się metodą narracyjną, analizowane są wypowiedzi czołowych polityków rosyjskich oraz komunikaty środków masowego przekazu zależnych od rządu rosyjskiego. Użyto też metodę agenda-setting – posłużyła ona wykazaniu, iż istnieje zjawisko kreowania kierunków, w jakich debata publiczna ma iść. Metody te mają pomóc wykazać słuszność zakładanej hipotezy, że istnieje związek między kreowaną dezinformacją rosyjską a bezpieczeństwem innych państw, oraz że dezinformacja jest specjalnie wykreowanym przez decydentów rosyjskich narzędziem politycznym. Artykuł porusza także kwestię dezinformacji rosyjskiej wewnętrznej oraz zewnętrznej, czyli skierowanej w stronę innych państw oraz takiej, która jest tworzona na potrzeby społeczeństwa rosyjskiego.

¹ Dokument Światowej Organizacji Zdrowia, Biura Regionalnego w Europie odnośnie do przebiegu pandemii COVID-19, *A Timeline of WHO's COVID-19 Response in the WHO European Region. A living document (Version 3.0, from 31 December 2019 to 31 December 2021)*, s. 22, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/351782> (dostęp: 04.01.2023).

² Dokument Światowej Organizacji Zdrowia, *Cross-Regional Statement on „Infodemic” in the Context of COVID-19*, https://www.who.int/health-topics/infodemic/understanding-the-infodemic-and-misinformation-in-the-fight-against-covid-19#tab=tab_1 (dostęp: 04.01.2023).

Pandemie w historii ludzkości

Choroby towarzyszą ludziom od zawsze. Duże nasilenie przypadków danej choroby w tym samym czasie, na dużej powierzchni, określane jest w terminologii naukowej jako epidemia. Jest to większa niż przeciętnie występująca liczba zachorowań na daną chorobę. Z reguły początek epidemii chorób zakaźnych bierze się z terenu, na którym choroba występuje endemicznie, tzw. endemia. Do źródeł zakażenia można zaliczać chorego człowieka, nosiciela zarazków, zakażone zwierzę lub także produkty roślinne i odzwierzęce. Najczęściej zarażenie następuje drogą kropelkową, za pośrednictwem owadów czy powietrza³. Kiedy dana choroba rozprzestrzenia się na inne miejsca, np. występuje na kilku kontynentach, występuje w kilku państwach, możemy wówczas mówić o zjawisku pandemii⁴.

W historii pandemii ważny jest okres tzw. czarnej śmierci, czyli epidemii/pandemii dżumy na kontynencie europejskim oraz azjatyckim. Czarna śmierć nawiedzała kilkakrotnie ludzkość. Pierwszym poważniejszym okresem epidemicznym była tzw. dżuma Justyniana. Była ona ostatnią i najdłuższą zarazą okresu starożytnego, datuje się ją na ok. V wiek naszej ery. Ciekawym w kontekście niniejszego artykułu jest fakt, iż ówcześni uczeni oraz ważne osobistości upatrywali przyczyny wystąpienia dżumy w bluźnierstwie przeciwko wierze, praktykach homoseksualnych czy tajnych działaniach (np. czary, magia)⁵. W późniejszych latach dżuma powracała jeszcze na kontynent europejski, a najpoważniejsze jej uderzenie miało miejsce w XIV wieku. Dżuma przywędrowała wtedy z Chin poprzez Jedwabny Szlak. Uważano wówczas, że dżuma jest wynikiem morowego powietrza z wnętrza Ziemi niesionego w różne strony – dlatego nazywano ją morem. Później dżuma powracała kilkakrotnie, np. w XVII wieku, zabijając 14% populacji Europy⁶. Ogniska wybuchały także w większych państwach. Ostatnim wielkim występowaniem dżumy był okres przełomu XIX i XX wieku w Chinach i Indiach – wówczas zginęło ok. 10 mln ludzi. Wydarzenie to skutkowało odkryciem patogenu, który wywoływał tę chorobę⁷.

³ Encyklopedia Internetowa PWN, hasło: *epidemia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/epidemia;3898232.html> (dostęp: 04.01.2023).

⁴ Encyklopedia Internetowa PWN, hasło: *pandemia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pandemia;3953787.html> (dostęp: 04.01.2023).

⁵ I. Milewski, „Zaraza zaczęła się od Egipcjan”. *Dżuma Justyniana widziana z perspektywy pandemii COVID-19*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12, s. 14–17.

⁶ H. Krajewska, *Pandemie w historii świata*, „Wieś i Rolnictwo” 2020, nr 3, s. 19–20.

⁷ K. Gizelbach-Żochowska, B. Hermann, J. Gulczyński, E. Iżycka-Świeszewska, *Wielowiekowa zagadka dżumy*, [w:] M. Z. Felsmann, J. Szarka, M. Felsmann (red.), *Dawna medycyna i weterynaria. Środowisko a człowiek*, Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie, Chełmno 2013, s. 135.

Pierwszą oficjalnie uznaną pandemią w historii ludzkości określa się występowanie grypy w 1580 roku na kontynencie azjatyckim, europejskim i afrykańskim. Wybuch pandemii nastąpił w Rosji, choroba zaczęła rozprzestrzeniać się w Europie, a następnie w Afryce. Wówczas populacja wielu europejskich miast została znacząca zachwiana⁸. Wirus grypy powodował w późniejszych okresach kolejne pandemie, znacząco wpływając na funkcjonowanie świata. Było to możliwe m.in. dzięki szybkiemu rozwojowi transportu i współzależności między kontynentami. Kolejne fale następowały w latach 20. XVIII wieku – tutaj wirus grypy przedostał się na kontynenty obu Ameryk, oraz w latach 30. XIX wieku, gdzie ognisko zaczęło się w Chinach⁹.

Na początek XX wieku przypada nie tylko czas I wojny światowej, ale także rozwój pandemii grypy, tzw. hiszpanki, czy inaczej „złośliwej grypy”, w latach 1918–1919. W literaturze naukowej szacuje się, iż grypa pochłonęła więcej ofiar niż poprzedzający ją krwawy konflikt światowy. Grypa charakteryzowała się wysoką śmiertelnością, najwięcej ofiar pochłonęła w Indiach. Niejasne także jest jej pochodzenie, czy wirus przybył ze Stanów Zjednoczonych do Hiszpanii, czy wyodrębnił się już na Półwyspie Iberyjskim – stąd pochodziłaby poprawna nazwa „hiszpanka”¹⁰. Pandemia pochłonęła wówczas ok. 100 mln osób, dlatego społeczność międzynarodowa postanowiła utworzyć Międzynarodowy Program Nadzoru nad Grypą (w XXI wieku pod nazwą Global Influenza Surveillance and Response System – GISRS). Od tego czasu wzmożono badania nad wirusem, aby jak najlepiej go poznać. W późniejszych latach powracał – w latach 1957–1959 oraz 1968–1969; dochodziły do tego epidemie wywoływane wirusami grypy odzwierzęcej, np. ptasia grypa w 1997 roku¹¹.

W XXI wieku ludzkość nawiedziła kolejna pandemia, tym razem wywołana wirusem z rodziny koronawirusów, tj. wirus SARS-CoV-2, wywołującym u ludzi ostrą niewydolność układu oddechowego COVID-19. Pandemia zmieniła znacząco życie na całej planecie, m.in. ograniczyła ruch powietrzny, spowodowała podjęcie kroków mających na celu wyeliminowanie kontaktu pomiędzy ludźmi, wprowadzając pracę bądź edukację zdalną (pomocne były nowe technologie powstałe dzięki szybkiemu rozwojowi technologicznemu świata i zdolność adaptacyjna wielu państw). Wiele państw na świecie wprowadziło

⁸ T. Zahorski, I. Zendran, *Złoty wiek grypy. Krótka historia pandemii*, [w:] M. Dąsał (red.), *Acta Uroboroi – w kręgu epidemii. Monografia naukowa*, Studenckie Koło Naukowe Uroboros, Wrocław 2018, s. 91.

⁹ Ibidem.

¹⁰ J. Wnęk, *Pandemia grypy hiszpanki (1918–1919) w świetle polskiej prasy*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2014, nr 77, s. 16–17.

¹¹ L. Brydak, *Grypa znana od stuleci – nadal groźna*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2014, nr 2, s. 181–184.

obowiązkową izolację czy kwarantannę osób zakażonych wirusem. Jeśli chodzi o wiedzę na temat COVID-19, największym regulatorem standardów i autorytetem w tej dziedzinie jest Światowa Organizacja Zdrowia, która opiera swoje badania i spostrzeżenia na wiedzy przesyłanej z kontynentalnych agend organizacji. Wszystko zależy od tego, w jakim stopniu państwa są przychylnie do informowania o przebiegu pandemii – tutaj trzeba stwierdzić, iż nie wszystkie państwa w sposób rzetelny i prawidłowy gromadzą dane¹².

Ludzkość w ciągu swojej historii doświadczyła wielu pandemii wywołanych np. wirusem grypy, czy pandemia bardziej nam współczesna, wywołana wirusem SARS-CoV-2. Niewątpliwie wszystkie w mniejszym bądź większym stopniu przyczyniły się do zmian w polityce międzynarodowej oraz w życiu codziennym zwykłych ludzi.

Zjawisko dezinformacji w polityce światowej

Aby określić dlaczego dezinformacja jest tak poważnym zjawiskiem w polityce światowej, trzeba wyjść od uzasadnienia, dlaczego informacja jest tak ważna. Polityka światowa, definiowana także jako międzynarodowa, składa się z wielu komponentów. Opisując ją i procesy w niej zachodzące kierujemy się określaniem relacji między poszczególnymi jej podmiotami – do tych podmiotów zaliczamy aktorów państwowych, tj. państwa narodowe, oraz aktorów niepaństwowych, tj. organizacje międzynarodowe, organizacje pozarządowe, czy nawet indywidualnych obywateli. Wraz z rozwojem świata przybywa komponentów składających się na politykę światową, niektóre też ewoluują¹³. Ewoluuje np. społeczeństwo, jego charakter oraz rola. W ciągu ostatnich 150 lat możemy mówić o powstaniu w wyniku rewolucji przemysłowej społeczeństwa industrialnego, będącego zaczątkiem do powstania nowoczesnego społeczeństwa kapitalistycznego oraz narodzin kultury masowej¹⁴.

W drugiej połowie XX wieku jeszcze większy rozwój nowych technologii informacyjnych oraz globalizacji przyczynił się do wytworzenia tzw. społeczeństwa informacyjnego, a świat zaczęto określać jako „globalną wioskę”. Jest to pewnego rodzaju wielość różnych grup, które w bardzo łatwy sposób mogą komunikować się ze sobą za pomocą najnowszych technologii, przy czym

¹² V. Krawczyk-Wasilewska, *COVID-19 jako paradygmat choroby globalnej*, „Lud” 2020, t. 104, s. 156, 160.

¹³ K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 2.

¹⁴ M. Golka, *Czym jest społeczeństwo informacyjne?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, t. 67, nr 4, s. 253.

pojawia się wiele różnych, nowych form komunikacji i czerpania informacji¹⁵. Zmienia się także pojęcie gospodarki i tego, co jest w niej najważniejsze. Wcześniej najważniejsze były trzy elementy – ziemia, praca ludzka i kapitał. Wraz z powstaniem społeczeństwa informacyjnego bardzo ważną stała się informacja. W zależności od jej wykorzystania można osiągnąć różne efekty¹⁶. Umiejętne dawkowanie, manipulowanie i posiadanie danej informacji może mieć negatywny wpływ na jednostki, całe społeczeństwa, ale także państwa. Często niesie to ze sobą zagrożenia w bezpieczeństwie informacyjnym – celowo podawane są niesprawdzone wiadomości, aby wzbudzać niepokoje społeczne¹⁷. Wskazuje się także, że nawet charakter współczesnych wojen zmienił się tak, iż do zdobywania przewagi nad przeciwnikiem bądź uzyskiwania określonych celów wykorzystywana jest informacja. Wcześniej co prawda informacja także była ważna w prowadzeniu konfliktów, ale dopiero w XXI wieku można mówić o wojnach informacyjnych¹⁸.

Widzimy zatem, że wykorzystanie informacji stało się ważnym elementem w polityce światowej. Samo pojęcie dezinformacji jest dosyć nowe: jego powstanie datuje się na lata 20. XX wieku, w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Używano go w Państwowej Policji Politycznej jako narzędzia do wprowadzania w błąd zagranicznych wywiadów. Moment ten był tym samym pierwszym w historii, kiedy zaczęto otwarcie używać dezinformacji jako narzędzia walki politycznej¹⁹. Robiono to zapewne wcześniej, jednak wtedy pierwszy raz nazwano taki zabieg i to, do czego służy informacja, a właściwie dezinformacja. Termin dezinformacja jest opisywany jako wprowadzenie kogoś w błąd, podając informację nieprawdziwą, fałszywą lub myłą²⁰.

Użycie informacji, czy raczej dezinformacji na szeroką skalę jako narzędzia politycznego stosowano w III Rzeszy, aby wpływać na swoich obywateli. Stosowane zabiegi opierały się na dezinformacji, na manipulowaniu prawdziwą informacją oraz szerokiej propagandzie. Do ich stosowania przyczynił się wtedy stosunkowo nowy wynalazek – radio. Społeczeństwu niemieckiemu

¹⁵ Ibidem, s. 257–258.

¹⁶ P. Dziekański, *Informacja jako dobro ekonomiczne będące źródłem przewagi konkurencyjnej*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2012, nr 24, s. 388.

¹⁷ W. Krztoń, *XXI wiek – wiekiem społeczeństwa informacyjnego*, „Modern Management Review” 2015, t. 20, nr 3, s. 109–110.

¹⁸ J. Reginia-Zacharski, *Wojna w świecie współczesnym. Uczestnicy. Cele. Modele. Teorie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 142.

¹⁹ M. Wachowicz, *Ujęcie teoretyczne pojęcia dezinformacji*, „Wiedza Obronna” 2019, t. 266–267, nr 1–2, s. 227.

²⁰ Internetowy Słownik Języka Polskiego PWN, hasło: *dezinformacja*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/dezinformacja;2554971.html> (dostęp: 05.01.2023).

podawane były fałszywe informacje o Żydach jako „szkodnikach” zagrażających zdrowej tkance społecznej. Głównym celem tych działań było utrwalenie w europejskich społeczeństwach stereotypowego obrazu Żyda – obrazu nieprawdziwego, opierającego się na zniekształconej informacji. Żyd ten musi znajdować się niżej w hierarchii społecznej, musi służyć Niemcom. Niemieccy oficjele stosowali metodę, którą dzisiaj możemy nazwać agenda-setting – czyli kierowali dyskursem politycznym i społecznym tak, aby osoby narodowości żydowskiej wywoływały jak najgorsze skojarzenia. Przy podkreślaniu negatywnych cech ludności żydowskiej czerpano z prymitywnych porównań opierających się na przeciwieństwie „czerń – biel”²¹. Główną twarzą propagandy i szerzenia dezinformacji antyżydowskiej był Josef Goebbels. Był on jednym z głównych przywódców narodowo-socjalistycznego państwa, intelektualistą, pierwszym propagandzistą reżimu oraz ministrem propagandy²².

Podczas zimnej wojny informacja oraz dezinformacja stały się najdroższym towarem. Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich przenikał większość struktur w państwach podległych sobie politycznie, żeby w jak najlepszy sposób kontrolować sytuację. Przykładem może być STASI (Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego NRD) i Niemiecka Republika Demokratyczna – STASI jako organ władzy odpowiedzialny za kontrwywiad podsłuchiwał wszystkich obywateli oraz zbierał informacje. Najbardziej narażone były wspólnoty Kościołów – pastory protestanccy i ich dzieci, m.in. przyszła kanclerz Niemiec Angela Merkel, jako córka pastora, była podsłuchiwana przez władze²³.

Zwraca się uwagę na fakt, iż dezinformacja podczas zimnej wojny była wykorzystywana zarówno przez Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, jak i Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich – chodziło o „zapanowanie nad duszami”. Stany Zjednoczone jednak w mniejszym stopniu mogły wykorzystywać ją jako narzędzie polityczne z racji głęboko zakorzenionej tam idei wolności słowa, mediów i prasy. Oddziaływanie na arenie międzynarodowej mogło być silniejsze niż oddziaływanie na swoich obywateli. Związek Radziecki z racji tego, iż obalał wcześniejszy porządek carskiej Rosji, w dużo łatwiejszy sposób mógł promować myśl przewodnią władzy wśród społeczeństwa, które szukało własnej

²¹ K. Grzegorzewski, „*Judenfrage*”. *Retoryczny obraz propagandy antysemickiej w III Rzeszy (na przykładzie publicznych wypowiedzi Adolfa Hitlera i innych polityków NSDAP w latach 1933–1945)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2011, nr 1, t. 14, s. 141–143.

²² J. L. Vullierme, *Lustro Zachodu. Nazizm i cywilizacja zachodnia*, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2016, s. 11.

²³ A. Stempin, *Angela Merkel. Cesarzowa Europy*, Agora, Warszawa 2021, s. 44–45.

tożsamości²⁴. Przełomowym momentem w historii, gdzie właśnie użycie informacji stanowiło o przegranej w konflikcie, była wojna w Wietnamie, podczas której Stany Zjednoczone chciały udowodnić, że są skuteczne w powstrzymaniu komunizmu na świecie. Wojna ta, często nazywana „wojną salonową”, pokazała, jak bardzo ważne są przekazy medialne, które oddziałują na opinię publiczną. Przymiotnik „salonowa” odwołuje się do tego, iż cały konflikt relacjonowali reporterzy w telewizji, którą oglądały miliony Amerykanów w swoich domach. Wskutek pokazywania strasznych obrazów z linii frontu, poparcie wśród społeczeństwa dla interwencji militarnej drastycznie malało²⁵.

Wraz z rozwojem technologicznym oraz nastaniem nowej ery wielobiegowości, znaczenie informacji na świecie się zmienia. Dostęp do informacji oraz sam sposób jej przekazywania wpływa na to, jak będzie kształtować się bezpieczeństwo. Postępującym zjawiskiem jest właśnie dezinformowanie, czyli wprowadzanie w błąd, aby uzyskać określone cele. Zagrożenie z tego wynikające zauważył m.in. Joseph Nye, kiedy stwierdził, że świat wchodzi w „erę globalnej informacji”²⁶ oraz próbował opisywać związane z tym niebezpieczeństwa.

Dezinformacja rosyjska a pandemia COVID-19

Jak wcześniej zostało wspomniane, sam termin „dezinformacja” został po raz pierwszy użyty w radzieckiej Rosji na opisanie strategii politycznej skierowanej przeciwko zagranicznym wywiadom. Władze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich doskonale wiedziały, jak bardzo ważna jest informacja w polityce światowej. Po upadku systemu dwubiegowego, wraz ze wzmocnieniem pozycji Stanów Zjednoczonych i w późniejszym etapie, po powstaniu systemu wielobiegowego, pozycja Rosji zmieniała się. Władze rosyjskie wiedziały, że nie mogą konkurować jak wcześniej z Zachodem pod względem militarnym czy ekonomicznym. Zaczęły więc skupiać się na czynnikach informacyjnych, aby tworzyć przeciwwagę bądź realizować swoje interesy na arenie międzynarodowej, gdzie coraz większą rolę zaczęła odgrywać zjednoczona Europa, Chiny czy Indie. W nowych doktrynach

²⁴ M. Makuła, *Komunistyczna propaganda w okresie zimnej wojny*, „Dialogi Polityczne/ Political Dialogues. Journal of Political Theory” 2003, nr 1, s. 61–66.

²⁵ J. Idzik, R. Klepka, *Medialne relacje wojenne. Od wojny w Wietnamie do czasów współczesnych*, Instytut Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, Kraków 2020, s. 67–68.

²⁶ J. Coffey, *Book Review: The Future of Power by Joseph S. Nye*, „PRISM” 2011, t. 2, nr 4, s. 160–164.

bezpieczeństwa kolejni prezydenci Federacji Rosyjskiej wykazywali zasadność czynników informacyjnych²⁷.

Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (później Federacja Rosyjska) od zawsze konkurował z mocarstwami europejskimi, później Stanami Zjednoczonymi, a teraz ze zjednoczoną Europą. Wraz z rozpadem ZSRR odezwała się we władzach, a także w narodzie rosyjskim nostalgia za byciem mocarstwem. Władze, przy wykorzystaniu nowych technologii, chętnie kultywują pamięć o prawdziwym socjalistycznym społeczeństwie oraz tworzą nowe mity w duchu neosowieckiej ideologii. Media w Rosji oskarżane są o zaprzeczanie faktom oraz reinterpretowanie rzeczywistości politycznej, tak aby przysłużyć się władzy i stworzyć w społeczeństwie poczucie „wielkiej Rosji”. Wykorzystywane są przy tym różne okazje, aby uderzać w Zachód²⁸. Często Zachód jest oskarżany już na szczble prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina o demoralizację oraz promowanie tzw. ideologii LGBT. W 2013 roku prezydent podpisał ustawę zakazującą adoptowanie dzieci przez pary homoseksualne oraz następnie ustawę zakazującą ideologii LGBT. Przy czym podkreślał, iż nie jest to działanie dyskryminacyjne skierowane w grupę ludzi, lecz obrona tradycyjnej instytucji małżeństwa oraz rodzinnych wartości²⁹. Tutaj możemy zaobserwować przykład manipulowania opinią publiczną za pomocą użycia niewłaściwego znaczenia słów. LGBT przedstawiane jest jako ideologia, podczas gdy w rzeczywistości jest to akronim od opisanie grupy społecznej ludzi różniących się orientacją seksualną od powszechnie przyjętej jako normę orientacji heteroseksualnej.

Osoba prezydenta jest także wykorzystywana do tworzenia propagandowego przekazu i umacniania w społeczeństwie i na świecie przekonania o wyjątkowości kraju. Przed 2014 rokiem, tj. rozpoczęciem działań zbrojnych na Ukrainie, Putin w światowej prasie jawił się jako osoba tajemnicza oraz bardzo silna. Opisywano go jako człowieka zdolnego do niegodziwych rzeczy, był m.in. wyróżniony tytułem Człowieka Roku tygodnika „Time” (wyróżniane są osoby, które mają istotny wpływ na politykę i świat, nie zawsze w dobrym tego słowa znaczeniu), był personifikacją władzy i całej Rosji. Ten wizerunek tworzyły także media państwowe – wizerunek męża stanu, oddanego swojemu społeczeństwu, prawie nierealistyczny do osiągnięcia przez zwykłych ludzi

²⁷ A. Czajowski, *Federacja Rosyjska: przywracanie utraconej wielkości*, [w:] T. Łoś-Nowak (red.), *Polityka zagraniczna. Aktorzy, potencjały, strategie*, Poltext, Warszawa 2011, s. 101.

²⁸ U. Serafin, *Kartografia owoców świadomości europejskiej*, [w:] A. Arjakovsky (red.), *Historia świadomości europejskiej*, Znak, Kraków 2019, s. 498–499.

²⁹ A. Anishchuk, *Russia's Putin Signs Law Banning Gay Adoptions*, Reuters, 03.07.2013, <https://www.reuters.com/article/cnews-us-russia-putin-gay-idCABRE96210N20130703> (dostęp: 06.01.2023).

ideał. Putin był określany jako osoba, która sama w sobie opanowała do poziomu perfekcji „sztukę propagandy i dezinformacji”³⁰.

Magdalena Żakowska w swojej monografii pt. *Kłopoty z niedźwiedziem. Rosja w niemieckim, austriackim i szwajcarskim dyskursie medialnym od XIX do XXI wieku* opisuje zbiorowe wyobrażenia na temat XIX-wiecznej Rosji, Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz później Federacji Rosyjskiej w krajach Europy Zachodniej. Opisane jest także zjawisko bardzo ważne z punktu widzenia niniejszego artykułu, a mianowicie podporządkowanie opinii publicznej prezydentowi Władimirowi Putinowi. Putin od zawsze podkreślał zasadność idei stworzenia lub odtworzenia Rosji, w której liczą się normy moralne i wartości duchowe oraz bycie swoistym bastionem konserwatywnych wartości na świecie. Zaznaczał zawsze przy tym, że stoją one w opozycji do zachodnich wartości, które są zepsute. Zarządzanie społeczeństwem jest jeszcze łatwiejsze przy kreowaniu medialnego wizerunku przywódcy, w który wierzą młodzi ludzie, dorastający wraz z rozwijającą się karierą polityczną Putina. O takich ludziach mówi się „Generation P” lub „Generation Putin” – nie zdążyli zapoznać się z ideą społeczeństwa obywatelskiego oraz z prawdziwą demokracją. Media rosyjskie opisują ich jako energicznych, światowych i oddanych państwu³¹. Putinowi w ten sposób łatwiej jest tworzyć dezinformację wśród swojego społeczeństwa, a tym samym zarządzać nim.

Wydaje się, że Rosja oraz decydenci rosyjscy pod wpływem odpowiedniej okazji będą tworzyć odpowiednią dezinformację. Piotr Lewandowski (członek wielu międzynarodowych zespołów ds. walki z rosyjską dezinformacją, związany z Wydziałem Bezpieczeństwa Narodowego Akademii Sztuki Wojennej) w swojej monografii pt. *Potęga narracji. Narodowe mity (geo)polityczne Rosji w kontekście bezpieczeństwa informacyjnego* zwraca uwagę na fakt oddziaływania Rosji na arenę międzynarodową za pomocą wytworzonych mitów. Pokazuje, w jaki sposób Rosja, za pomocą różnorodnych środków, w dyskursie publicznym potrafi budować odpowiednie obrazy i przekształcać informacje tak, aby na nowo interpretować współczesne wydarzenia polityczne. Decydenci rosyjscy wykorzystują mity narodowe, media państwowe oraz tzw. zjawisko framythingu (zjawisko selekcji i akcentowania informacji w środowisku prasowym), tak aby jak najlepiej realizować cele polityczne³². Taką sytuacją stała się pandemia COVID-19.

³⁰ P. Cembrzyńska, *Władimir Putin. Studium z ikonografii władzy*, „Quart” 2014, t. 34, nr 4, s. 84–88.

³¹ M. Żakowska, *Kłopoty z niedźwiedziem. Rosja w niemieckim, austriackim i szwajcarskim dyskursie medialnym od XIX do XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 276–281.

³² P. Lewandowski, *Potęga narracji. Narodowe mity (geo)polityczne Rosji w kontekście bezpieczeństwa informacyjnego*, Universitas, Kraków 2022, s. 329.

Sposób tworzenia dezinformacji

Pandemia COVID-19 jest zjawiskiem bezprecedensowym w polityce światowej. Zmieniła, jak wcześniej zostało wspomniane, sposób w jaki funkcjonują ludzie, społeczeństwa, państwa, handel czy polityka międzynarodowa. Stała się też okazją do osiągnięcia konkretnych politycznych celów. Prezydent Federacji Rosyjskiej – Władimir Putin – wykorzystywał pandemię do wzmocnienia pozycji państwa na arenie międzynarodowej. Stosował do tego narrację wymierzoną w głównego oponenta, tj. Stany Zjednoczone Ameryki. W czerwcu 2020 roku Putin, występując w państwowej telewizji, stwierdził, iż Rosja, w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, bardzo dobrze radzi sobie z pokonywaniem pandemii. Stwierdził także, że w Stanach rząd bardziej skupia się na priorytetach władz, niż na dobru własnych obywateli³³. W rzeczywistości, analizując statystyki Światowej Organizacji Zdrowia, np. z dnia 1 czerwca 2020 roku, Rosja traciła w wyniku śmierci na COVID-19 więcej obywateli na 100 tys. mieszkańców niż Stany Zjednoczone³⁴. Fakt manipulacji przez prezydenta Rosji informacjami odnośnie do statystyk związanych z chorobą oraz uderzenie przy tym w jednego z głównych oponentów państwowych świadczy o celowym przekłamaniu informacji. Jest to przykład tworzenia, już na najwyższym szczeblu, dezinformacji względem społeczeństwa rosyjskiego, ale także opinii międzynarodowej.

Kolejnym krokiem w kierunku dezinformacji jest wypieranie skuteczności innych szczepionek, które są wskazane do podawania przeciw COVID-19, przy jednoczesnym idealizowaniu rosyjskiej szczepionki. Szczepionka rosyjska Sputnik V została zarejestrowana 11 sierpnia 2020 roku w Państwowym Rejestrze Leków³⁵. Oficjalna strona internetowa szczepionki Sputnik V informuje o tym, iż jest to pierwsza na świecie zarejestrowana szczepionka przeciw COVID-19 oraz, co za tym idzie, pierwsza tak dobrze przebadana w warunkach laboratoryjnych.

³³ M. Kiselyova, *Putin Says Russia's Handling of Coronavirus is Superior to U.S.*, Reuters, 14.06.2020, <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-russia-cases-idUSKBN23L07U> (dostęp: 06.01.2023).

³⁴ *Coronavirus Tracked: See How Your Country Compares*, „Financial Times”, <https://ig.ft.com/coronavirus-chart/?areas=usa&areas=rus&areasRegional=usny&areasRegional=usnm&areasRegional=uspr&areasRegional=usaz&areasRegional=usfl&areasRegional=usnd&cumulative=0&logScale=0&per100K=1&startDate=2020-06-01&values=deaths> (dostęp: 06.01.2023).

³⁵ Certyfikat rejestracji szczepionki przeciw COVID-19, Narodowy Rejestr Lekarstw (ros. Государственный реестр лекарственных средств), https://grls.rosminzdrav.ru/Grls_View_v2.aspx?routingGuid=962a4d42-1c47-4af4-b14d-86c6ce1421fd&t (dostęp: 06.01.2023).

Na stronie możemy także odnaleźć informacje o tym, iż Rosja jest najbardziej godnym zaufania na świecie producentem szczepionek oraz że wyprodukowany preparat jest najbardziej uznanym preparatem na rynku, a szczepionkę szeroko wykorzystuje się w kraju powstania³⁶. Konta na mediach społecznościowych pochodzenia rosyjskiego były włączone w akcję promocyjną szczepionki m.in. w Ameryce Łacińskiej (była to część tzw. dyplomacji szczepionkowej). Preparat propagowano jako przeciwwagę do innych szczepionek, wskazywano na jego silne właściwości wirusobójcze oraz wysoką skuteczność³⁷. Zastanawiającym faktem jest to, iż preparat nie został zautoryzowany przez Światową Organizację Zdrowia. Zostały zautoryzowane natomiast m.in. preparat firmy Pfizer/BioNTech czy firmy Johnson & Johnson³⁸. Przykład ten uwidacznia zafałszowanie informacji przedstawianych przez media rosyjskie oraz firmy zależne w pewnym stopniu od rządu rosyjskiego. Światowa Organizacja Zdrowia jako organizacja o wielkim zaufaniu publicznym traci w świetle rosyjskiej kampanii medialnej na znaczeniu.

Istnieje inny sposób tworzenia dezinformacji względem pandemii COVID-19 przez propagandę rosyjską, niekoniecznie przy wykorzystaniu kanałów mediów państwowych. Współcześnie największym źródłem informacji dla przeciętnego człowieka stały się szeroko rozumiane media społecznościowe. W przeciągu 5 lat liczba użytkowników takich mediów wzrosła o blisko połowę. W 2017 roku na świecie było 2,7 mld użytkowników mediów, a w 2022 roku było ich już 4,6 mld³⁹. W większości mediów społecznościowych proces zakładania konta na platformie nie wymaga weryfikacji osobowości. Pozwala to na zakładanie kont tzw. trollom internetowym, botom. Nie są to prawdziwe osoby, lecz fałszywe konta mające przesyłać jak najwięcej nieprawdziwych informacji. Tym samym tworzy się chaos informacyjny. Taka sytuacja wywiązała się w kontekście pandemii COVID-19. Wiele państw na świecie zwraca uwagę na nieprzeciętnie dużą aktywność kont szerzących dezinformację,

³⁶ Strona internetowa szczepionki Sputnik V, <https://sputnikvaccine.com/about-vaccine/> (dostęp: 06.01.2023).

³⁷ D. Linvill, P. Warren, D. White, *Russian Social Media Promotion of Sputnik V in Latin America*, Carnegie Endowment for International Peace, 22.03.2022, <https://carnegieendowment.org/2022/03/22/russian-social-media-promotion-of-sputnik-v-in-latin-america-pub-86644> (dostęp: 06.01.2023).

³⁸ *Koronawirus (COVID-19): Szczepionki*, Światowa Organizacja Zdrowia, [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-\(covid-19\)-vaccines?adgroupsurvey={adgroupsurvey}&gclid=EA1aIQobChMI-vaWk9mz_AIVxwCiAx2EmQMuEAAYASAAEgKEoPD_BwE](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-(covid-19)-vaccines?adgroupsurvey={adgroupsurvey}&gclid=EA1aIQobChMI-vaWk9mz_AIVxwCiAx2EmQMuEAAYASAAEgKEoPD_BwE) (dostęp: 06.01.2023).

³⁹ *Liczba użytkowników mediów społecznościowych na świecie w latach 2017–2027*, Statista, <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/> (dostęp: 09.01.2023).

m.in. względem zachodnich koncernów farmaceutycznych, produkujących szczepionki przeciw COVID-19 (Pfizer/BioNTech, Johnson&Johnson etc.). Urzędnicy Globalnego Centrum Zaangażowania (ang. Global Engagement Center) Departamentu Stanu Stanów Zjednoczonych Ameryki wykazali, iż większość kont szerzących dezinformację względem pandemii i szczepionek jest powiązanych z serwerami rosyjskimi⁴⁰.

Do doniesień urzędników Departamentu Stanu USA o farmach trolli na mediach społecznościowych, umieszczających nieprawdziwe informacje o pandemii i szczepionkach, odniósł się rzecznik prasowy prezydenta Federacji Rosyjskiej Dimitrij Pieskow. Powiedział, że całe oskarżenie względem władz rosyjskich jest nonsensem. Zaznaczył także, że wiele negatywnych publikacji odnośnie do szczepionki rosyjskiej Sputnik V jest tworzonych przez zachodnie media i prasę. Oświadczył również, że Rosja nie robi nic z dezinformacją dotyczącą ich szczepionki, bo urzędnicy by „zwariowali”, a całą akcję podburzają amerykańskie służby⁴¹. Widzimy tutaj znowu tworzoną przez rząd rosyjski narrację, w której oskarża Stany Zjednoczone o złowrogię działania i identyfikują je jako głównego oponenta.

Organizacja międzynarodowa Sojusz w Obronie Demokracji (Alliance for Securing Democracy), działająca przy amerykańskim think tanku German Marshall Fund, wskazuje na to, że szerzona w mediach społecznościowych dezinformacja w większości ma swoje źródła w Rosji, Chinach, Iranie. Wskazuje także na zakładanie kont przez farmy trolli na jednym z najbardziej popularnych portali społecznościowych – Twitterze. Konta te publikują treści podważające skuteczność zachodnich szczepionek przeciw COVID-19. Do najbardziej popularnych i wpływowych kont na portalu zalicza się m.in. konto ambasady rosyjskiej w Meksyku, które posiada także wiele „retweetów”, czyli przesłania danego tweetu (wpisu na portalu) dalej⁴². Za wspomniane

⁴⁰ M. Gordon, D. Volz, *Russian Disinformation Campaign Aims to Undermine Confidence in Pfizer, Other Covid-19 Vaccines, U.S. Officials Say*, „Wall Street Journal”, 07.03.2021, <https://www.wsj.com/articles/russian-disinformation-campaign-aims-to-undermine-confidence-in-pfizer-other-covid-19-vaccines-u-s-officials-say-11615129200> (dostęp: 09.01.2023).

⁴¹ M. Gordon, D. Volz, *Russian Disinformation Campaign Aims to Undermine Confidence in Pfizer, Other Covid-19 Vaccines, U.S. Officials Say*, „Wall Street Journal”, 07.03.2021, <https://www.wsj.com/articles/russian-disinformation-campaign-aims-to-undermine-confidence-in-pfizer-other-covid-19-vaccines-u-s-officials-say-11615129200> (dostęp: 09.01.2023).

⁴² B. Schafer, A. Frankland, N. Kohlenberg, E. Soula, *Influence-enza: How Russia, China, and Iran Have Shaped and Manipulated Coronavirus Vaccine Narratives*, Sojusz w Obronie Demokracji (Alliance for Securing Democracy), <https://securingdemocracy.gmfus.org/russia-china-iran-covid-vaccine-disinformation/> (dostęp: 09.01.2023).

„retweety” najprawdopodobniej odpowiadają wyprodukowane w farmach trolli, które zwiększają tym samym sztucznie zasięgi antynaukowych treści w internecie. Jest to niebezpieczne, gdyż platforma o tak dalekich zasięgach potrafi manipulować opinią publiczną oraz może decydować o tym, co będzie głównym tematem debaty publicznej.

Rosja nie ogranicza się do dezinformacji kierowanej przez urzędników państwowych czy konta internetowe. Wiele prominentnych osób związanych z mediami z krajów Europy Zachodniej potwierdzało, że próbowano je przekupić, aby rozgłaszali w mediach fałszywe informacje przykładowo odnośnie do szczepionki wyprodukowanej przez Pfizer/BioNTech. Osoby te mówiły o kontaktach ze strony pracowników firmy marketingowej Fazze. Nie jest to firma zarejestrowana w Wielkiej Brytanii, należy ona do większej firmy AdNow, obecnej w Wielkiej Brytanii i Rosji. Za wszystko miała być odpowiedzialna rosyjska bizneswoman Julia Sierebrjanskaja, osoba prominentna w kręgach politycznych na Kremlu. Szeroko prowadzona kampania skupiała się na przesyłaniu fałszywych informacji dotyczących szczepionek dziennikarzom z Niemiec, Francji czy Wielkiej Brytanii, aby ci mogli te informacje przekazać szerszej opinii publicznej. Cała działalność Sierebrajanskajej miała być realizowana z pieniędzy Rosyjskiego Funduszu Inwestycji Bezpośrednich (ang. Russia Direct Investment Fund). Fundusz oskarża się także o wręcz agresywne akcje promocyjne rosyjskiej szczepionki, krytykowanie zachodnich preparatów i przedstawianie badań niemających związku z prawdą⁴³.

Dezinformacja rosyjska odnośnie do pandemii COVID-19 jest tworzona na różne sposoby. Wydaje się, że najbardziej skupia się na szczepionkach przeciw wirusowi oraz na tym, żeby umniejszyć ich skuteczności względem preparatu rosyjskiego.

Wpływ na bezpieczeństwo wewnętrzne państw i międzynarodowe

Współcześnie informacja ma ogromne znaczenie, które ciągle wzrasta. Społeczeństwo określa się mianem informacyjnego. Coraz większą popularność, jeśli chodzi o zdobywanie jakiegokolwiek wiedzy zyskują media społecznościowe w internecie. Podczas pandemii COVID-19 większość dziedzin zaczęła funkcjonować w trybie zdalnym. W codziennym życiu coraz większą rolę zaczęła odgrywać technologia.

⁴³ M. Krutov, S. Dobrynin, M. Eckel, C. Schreck, *Exclusive: Meet The Murky Russian Network Behind An Anti-Pfizer Disinformation Drive In Europe*, Radio Free Europe / Radio Liberty, 27.05.2021, <https://www.rferl.org/a/russia-pfizer-covid-disinformation-serebrjanskaja-murky-vaccine-influencers/31277170.html> (dostęp: 09.01.2023).

Podczas pandemii mówiło się o postępującej mediatyzacji życia publicznego⁴⁴. Ludzie nie czekali na oficjalne komunikaty władz i organizacji międzynarodowych, polegając na informacjach z internetu. Biorąc pod uwagę wzmożoną akcję dezinformacyjną Federacji Rosyjskiej, przysłużyło się to do jeszcze większego jej spotęgowania. Akcje dezinformacyjne prowadzone na tak ogromną skalę mają wpływ na bezpieczeństwo wewnętrzne państw oraz na bezpieczeństwo międzynarodowe.

Jednym z założeń w prowadzonej akcji dezinformacyjnej jest osłabienie wiarygodności szeroko rozumianego Zachodu (najbardziej chodzi o Stany Zjednoczone Ameryki oraz Unii Europejskiej). Poprzez podważanie skuteczności preparatów szczepionkowych przeciw COVID-19 przez Federację Rosyjską podważa się także pozycję świata zachodniego na arenie międzynarodowej. Kreml próbuje w jak najbardziej dogodny dla siebie sposób odbudować swoją pozycję mocarstwa i zakwestionować status quo Zachodu. Rosja nie może konkurować w sposób militarny z Zachodem, m.in. ze względu na członkostwo wielu państw zachodnich w NATO, ani także w sposób gospodarczy. Jako ekwiwalent wykorzystuje konkurowanie w przestrzeni medialnej⁴⁵. Wpisuje się to doskonale w doktryny polityczne Rosji z początku XXI wieku, kiedy ustanawiano na nowo priorytety działań na arenie międzynarodowej. Jest to państwo o byłym statusie mocarstwa – spuścizna Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, w którym obecne są jeszcze myśli o odbudowanie dawnej świetności.

Państwa przeszły do kontrofensywy i postanowiły walczyć z dezinformacją. Unia Europejska postawiła na szeroki program informowania swoich obywateli o prowadzonych akcjach dezinformacyjnych na portalach społecznościowych oraz przybliżania faktów odnośnie do pandemii, wirusa i dostępnych na rynku szczepionek. Dezinformacja określana jest jako zagrożenie hybrydowe dla obywateli Wspólnoty Europejskiej. Na oficjalnych stronach unijnych publikowane są informacje o tym, jak rozpoznać nieprawdziwe fakty i informacje. W 2020 roku Komisja Europejska i Wysoki Przedstawiciel Unii ds. Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa wystosowali wspólny komunikat pt. „Walka z dezinformacją wokół COVID-19 – dajemy do głosu faktom”, w którym zwrócili uwagę na konieczność podjęcia niezbędnych działań. Wśród nich było m.in. podniesienie wsparcia unijnego dla naukowców oraz tzw. weryfikatorów informacji. Zaczęto także współpracować z różnymi portalami internetowymi, aby te zwracały większą uwagę na fake newsy⁴⁶.

⁴⁴ V. Krawczyk-Wasilewska, *COVID-19 jako paradygmat...*

⁴⁵ S. Bachmann, D. Lee, A. Dowse, *COVID Information Warfare and the Future of Great Power Competition*, „The Fletcher Forum of World Affairs” 2020, t. 44, nr 2, s. 12–13.

⁴⁶ Strona Rady Europejskiej oraz Rady Unii Europejskiej, *Walka z dezinformacją*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/coronavirus/figthing-disinformation/> (dostęp: 09.01.2023).

Poszczególne państwa członkowskie Unii również wprowadziły szereg akcji w związku ze zwiększeniem świadomości dezinformacji wśród obywateli. Przykładem może być Polska. Strony rządowe Rzeczypospolitej Polskiej przybliżyły obywatelom problem oraz omawiały sposoby, w jaki działały, aby zwiększyć bezpieczeństwo społeczeństwa. Jednym ze sposobów było monitorowanie przestrzeni internetowej i wychwytywanie podejrzanych materiałów. Zalecano także kierowanie się oficjalnymi komunikatami władz. Zwracano także uwagę na to, że najczęściej celem takich akcji jest działanie na podstawowe ludzkie uczucia poprzez wzbudzanie strachu i niepokoju społecznego. Za jednego z głównych winowajców podawano Rosyjski Instytut Studiów Strategicznych (RISS), który miał rozmieszczać informacje o pogarszającej się sytuacji epidemicznej w kraju. Także, co ciekawe, przywoływano fakt, iż strony rosyjskojęzyczne wykorzystują pandemię do podgrzewania nastrojów politycznych i społecznych. Na przykład obalano mit rozprowadzania koronawirusa za pomocą technologii 5G, co mogłoby skutkować niszczeniem infrastruktury informacyjnej w Polsce⁴⁷.

Akcja dezinformacyjna mogła jednak spowodować duże problemy społeczne mimo prowadzonych akcji kontr ofensywnych. Urzędnicy Unii Europejskiej zauważyli, że zwiększone akcje dezinformacyjne zmniejszają zaufanie obywateli do szczepionek wytworzonych na Zachodzie. Akcja wyszczepiania społeczeństwa, mimo szybkości i skuteczności, była zagrożona przez fake newsy ze strony rosyjskiej (warto dodać, że w dezinformację zaangażowane były także chińskie władze), co powodowało sceptycyzm, gdy chodzi o skuteczność preparatów⁴⁸. W dalszej konsekwencji mogło to prowadzić do podburzania nastrojów społecznych – w ogóle względem skuteczności innych preparatów farmaceutycznych wytwarzanych na Zachodzie, technologii czy procedur. Mogło również powodować poważne nadszarpnięcie autorytetu nauki oraz samych naukowców i lekarzy.

Światowa Organizacja Zdrowia zwracała także uwagę na szkodliwość akcji dezinformacyjnych względem COVID-19, szczepionek i całej sytuacji pandemii. We wcześniej przywołanym dokumencie „Międzyregionalne stanowisko w sprawie infodemii w związku z COVID-19” podpisanym przez 132 podmioty (państwa i organizacje międzynarodowe) podkreślano zasadność

⁴⁷ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. Służby specjalne, *Polska na celowniku dezinformacji*, <https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/polska-na-celowniku-dezinformacji> (dostęp: 09.01.2023).

⁴⁸ R. Emmott, *Russia, China Sow Disinformation to Undermine Trust in Western Vaccines: EU*, Reuters, 28.04.2021, <https://www.reuters.com/world/china/russia-china-sow-disinformation-undermine-trust-western-vaccines-eu-report-says-2021-04-28/> (dostęp: 09.01.2023).

współpracy międzynarodowej na tej płaszczyźnie, aby w jak najlepszy sposób chronić ludzkość. Szerzenie dezinformacji i fake newsów przyczyniało się do wzrostu przemocy, dzielenia społeczeństw. Światowa Organizacja Zdrowia uważała, że cała ta sytuacja pokazała potrzebę dostępu każdego do sprawdzonej wiedzy, informacji opartych na dialogu, współrozumieniu⁴⁹.

Prowadzone akcje dezinformacyjne mają ogromne znaczenie jeśli chodzi o wpływ na bezpieczeństwo wewnętrzne poszczególnych państw. W czasie kryzysu ważne jest zachowanie jedności społecznej oraz słuchanie ekspertów i władz, tym bardziej, że zagrożone jest też bezpieczeństwo międzynarodowe, m.in. podważany jest dotychczasowy układ sił powstały do końca zimnej wojny. Zmiana systemu może prowadzić do nieoczekiwanych problemów oraz poważnych kryzysów, jeszcze większych niż ten wywołany rozprzestrzenianiem się koronawirusa.

Świadomość społeczeństw odnośnie do problemu dezinformacji rosyjskiej związanej z pandemią COVID-19

Dezinformacja rosyjska była wytwarzana m.in. po to, aby zmniejszyć zaufanie społeczeństw względem zachodnich preparatów przeciw wirusowi oraz żeby zminimalizować zaufanie względem władzy. To drugie było bardzo ważną kwestią jeśli chodzi o zwalczanie pandemii. Wykazana została korelacja pomiędzy zaufaniem do rządzących a zaufaniem do szczepień. Związek ten polegał na tym, że im większe było zaufanie do instytucji państwowych, tym większa była również chęć szczepień wśród obywateli; im mniejsze, tym mniejsza chęć społeczeństw do szczepień. Osoby wykazujące zmniejszoną chęć do wykonania szczepień ochronnych wykazywały zwiększoną wiarę w teorie spiskowe, w wiadomości o charakterze dezinformacyjnym, częściej polegały na niesprawdzonych informacjach zaczerpniętych z mediów społecznościowych⁵⁰.

Unia Europejska jeszcze przed okresem pandemii na świecie zauważała problemy z szerzącą się dezinformacją wytwarzaną przez Federację Rosyjską, która była skierowana w jej obywateli tak, aby szerzyć niepokoje społeczne. Wskutek tego, w ramach grupy zadaniowej East StartCom działającej

⁴⁹ Dokument Światowej Organizacji Zdrowia, *Cross-Regional Statement on „Infodemic”...*

⁵⁰ B. Adhikari, P. Cheah, L. von Seidlein, *Trust is the Common Denominator for COVID-19 Vaccine Acceptance: A Literature Review*, „Vaccine: X” 2022, t. 12, artykuł opublikowany online, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590136222000730> (dostęp: 14.10.2023).

w ramach Europejskiej Służby Działań Zewnętrznych, w 2015 roku powstał projekt o nazwie „EUvsDisinfo”. Jego głównym zadaniem jest przewidywanie i identyfikowanie działań dezinformacyjnych i kampanii prowadzonych przez Federację Rosyjską skierowanym przeciwko Unii, pojedynczym państwom członkowskim oraz państwom sąsiadującym z Unią, lecz do niej nienależącym⁵¹. Projekt na swojej stronie internetowej wykazuje sposoby manipulacji informacjami związanymi z pandemią w internecie, zawiera wykaz fałszywych informacji, obok nich są pokazane strony internetowe, na których te informacje były umieszczane, oraz państwa bądź regiony, w które ta dezinformacja została wymierzona⁵². Przykładem może być Specjalna Aktualizacja Raportu Europejskiej Służby Działań Zewnętrznych pt. „Krótka ocena narracji i dezinformacji dotyczących pandemii COVID-19 (aktualizacja grudzień 2020 – kwiecień 2021)”, z 28 kwietnia 2021 roku. W raporcie tym zawarte są informacje m.in. o tym, iż media prorosyjskie oraz zależne od Kremla podają wiadomości o celowym opóźnieniu wprowadzenia szczepionki Sputnik V na rynek europejski, motywowanym uprzedzeniami politycznymi; informacje o celowej działalności mediów zachodnich wymierzonych w Rosję, a nawet Chiny⁵³.

Rosja podawała także nieprawdziwe informacje o pochodzeniu wirusa, przedstawiając go jako stworzonego przez człowieka i używanego jako broń biologiczną. Tym samym chciała pogorszyć sytuację zdrowia publicznego w krajach zachodnich (i tak już nadwyreżonych zaistnieniem pandemii systemów opieki zdrowotnej), a jej intencją było pokazać się jako państwo potrafiące zapanować nad kryzysem, np. oferując Włochom pomoc medyczną⁵⁴. Strona internetowa Pew Research Center opublikowała w sierpniu 2022 roku raport dotyczący odczuć społeczeństw w krajach rozwiniętych w związku m.in. z radzeniem sobie rządu i rządzących z pokonaniem pandemii, z polityką wobec COVID-19, czy odczuciami odnośnie do nastrojów społecznych

⁵¹ Strona internetowa EUvsDiSiNFO, *About*, <https://euvsdisinfo.eu/about/> (dostęp: 29.01.2023).

⁵² Strona internetowa EUvsDiSiNFO, *DiSiNFO Database*, https://euvsdisinfo.eu/disinformation-results/?text=covid&offset=0&per_page=10 (dostęp: 29.01.2023).

⁵³ Strona internetowa EUvsDiSiNFO, *EEAS Special Report Update: Short Assessment of Narratives and Disinformation around the COVID-19 Pandemic (Update December 2020 – April 2021)*, <https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-update-short-assessment-of-narratives-and-disinformation-around-the-covid-19-pandemic-update-december-2020-april-2021/> (dostęp: 29.01.2023).

⁵⁴ D. Stępowaska, *Technologia cyfrowa – narzędzie do wspomagania i jednoczesnej dekoncentracji w czasie pandemii COVID-19*, [w:] K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk (red.), *Koronawirus wyzwaniem współczesnego świata. Media i komunikacja społeczna*, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej / Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej UJ, Wrocław–Kraków 2020, s. 143–144.

wewnątrz państw. Analizując wykresy można zauważyć, iż większość respondentów twierdzi, że ich kraj jest wewnętrznie bardziej podzielony niż przed pandemią – ich odsetek wyniósł w Stanach Zjednoczonych 81%, w Niemczech 80%, a w Polsce 56%. Trzeba tutaj zauważyć, iż podziały mogły uwydatnić się w momencie kryzysu, a niekoniecznie zostać imputowane w związku z kampanią dezinformacyjną. Natomiast zauważalne jest, że mimo podziałów, duży procent respondentów pozytywnie ocenił sposób poradzenia sobie z pandemią przez rządzących. Można nadmienić, iż aprobata ta pojawiła się zarówno po stronie wyborców partii rządzących, jak i ich oponentów⁵⁵.

Mimo że Rosja stara się zniekształcić rzeczywistość poprzez szeroko zakrojone akcje dezinformacyjne, to państwa są świadome tego zjawiska oraz zagrożeń z niego wynikających, a społeczeństwa wydają się zdawać sobie sprawę z zagrożeń, a mimo wewnętrznych różnic, nie ulegają dezinformacji.

Podsumowanie

Historia ludzkości pokazuje, że pandemia COVID-19 pod względem rodzaju wirusa jest zjawiskiem nowym, lecz pojawiały się już pandemie wywoływane innymi wirusami, np. wirusem grypy. Pandemie występowały na przestrzeni lat, zmieniały tym samym dotychczasowe sposoby funkcjonowania społeczeństw, miały różne skutki. Od 2020 roku, od momentu ogłoszenia przez Światową Organizację Zdrowia stanu pandemii na świecie, mamy do czynienia z nowym porządkiem w funkcjonowaniu ludzi. Większość sfer życia przeniosła się do wirtualnej rzeczywistości, praca czy nauka ze stacjonarnych przeszły na tryb zdalny.

Pandemia stała się także okazją do realizacji politycznych interesów. Moment ten postanowiła wykorzystać Rosja, rozpoczynając szeroką akcję dezinformacyjną odnośnie do pandemii, wirusa i szczepionek ochronnych. Sam termin dezinformacja wywodzi się ze służb wywiadowczych w ZSRR. Znamienne jest, że pierwszy raz właśnie te służby użyły tego terminu jako określenia akcji wymierzonej w wywiady innych państw. Wydaje się, że już na stałe działania nim określone wpisały się w kulturę rosyjską.

Od rozpadu systemu dwubiegunowego Rosja, mimo spuścizny ZSRR, nie mogła już otwarcie konkurować ze Stanami Zjednoczonymi i szeroko rozumianym światem zachodnim pod względem militarnym czy ekonomicznym.

⁵⁵ L. Silver, A. Connaughton, *Partisanship Colors Views of COVID-19 Handling Across Advanced Economies*, Pew Research Center, 11.08.2022, <https://www.pewresearch.org/global/2022/08/11/partisanship-colors-views-of-covid-19-handling-across-advanced-economies/> (dostęp: 30.01.2023).

Od początku XXI wieku postanowiła skupić się w swoich oficjalnych doktrynach politycznych na bezpieczeństwie i działalności informacyjnej – otwartej (szeroko pojmowane bezpieczeństwo informacyjne, mające bronić państwo przed złym wpływem cyberprzemocy) oraz zamkniętej (wymierzona w politycznych oponentów, polegająca m.in. na akcjach dezinformacyjnych). Sama dezinformacja jest prowadzona na dwa sposoby: otwarcie, czyli przez najwyższych urzędników rosyjskich prowadzona jest narracja mająca uderzyć w Zachód i zaprzeczać faktom, do czego służą także media państwowe, które wspierają rządzących w głoszonych przez nich tezach; drugim rodzajem jest dezinformacja zamknięta, prowadzona przez boty czy farmy trolli na portalach internetowych, do których urzędnicy się nie przyznają. Jest to działanie „w cieniu”.

Działalność dezinformacyjną można podzielić także na skierowaną do wewnątrz oraz na zewnątrz. Gdy chodzi o sytuację pandemiczną, dezinformacja skierowana do wewnątrz opierała się na podwyższaniu autorytetu władz wśród obywateli, wymieniając wszystkie sukcesy w walce z pandemią oraz skuteczność i moc rodzimych preparatów – szczepionki Sputnik V. Wzmacniano też wrogość do politycznych oponentów – Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej. Dezinformacja na zewnątrz skierowana była do innych państw, prowadzona najczęściej przez boty czy farmy trolli. Podważano wówczas skuteczność preparatów wyprodukowanych na Zachodzie, wzbudzając tym samym niepokoje społeczne oraz budując wrogość do autorytetów naukowych, ekspertów i władz. Działania te miały też za zadanie podzielić jedność bloku zachodniego w walce z pandemią.

Tabela 1. Kierunki dezinformacji rosyjskiej związanej z pandemią COVID-19

Dezinformacja	Otwarta	Zamknięta
Wewnętrzna	Skierowana do społeczeństwa rosyjskiego, której celem jest podwyższenie zaufania do władz oraz ugruntowanie pozycji rządzących w państwie. Prowadzona przez rządzących oraz media zależne od rządu.	Skierowana do społeczeństwa rosyjskiego, prowadzona „w cieniu”. Użyte są strony internetowe zależne od rządzących. Jej celem jest ugruntowanie przywiązania do kraju i władzy.
Zewnętrzna	Skierowana do obywateli i rządów innych państw, mająca na celu odbudowanie pozycji mocarstwowej Rosji, zmniejszenie wiarygodności Zachodu. Prowadzona przez rządzących oraz media państwowe.	Skierowana do obywateli innych państw. Prowadzona „w cieniu” przez farmy trolli i botów, podważa się skuteczność zachodnich szczepionek i polityk pandemicznych. Jej celem jest wywołanie niepokojów społecznych oraz zmniejszenie jedności Zachodu.

Źródło: opracowanie własne.

Rosja prowadzi szeroko zakrojoną akcję dezinformacyjną. Chętnie tworzy narrację wrogą Zachodowi i wychwalającą własne działania. Używa także metody agenda-setting, przez środki masowego przekazu ukierunkowuje ludzi na tematy, o których mają myśleć. Dezinformacja wydaje się wpisywać w kulturę polityczną Rosji oraz być specjalnie przemyślanym i wykreowanym narzędziem do uzyskania określonych rezultatów w polityce światowej.

Bibliografia

- Adhikari B., Cheah P., von Seidlein L., *Trust is the Common Denominator for COVID-19 Vaccine Acceptance: A Literature Review*, „Vaccine: X” 2022, t. 12, artykuł opublikowany online, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590136222000730> (dostęp: 14.10.2023).
- Anishchuk A., *Russia's Putin Signs Law Banning Gay Adoptions*, Reuters, 03.07.2013, <https://www.reuters.com/article/cnews-us-russia-putin-gay-idCABRE96210N20130703> (dostęp: 06.01.2023).
- Bachmann S., Lee D., Dowse A., *COVID Information Warfare and the Future of Great Power Competition*, „The Fletcher Forum of World Affairs” 2020, t. 44, nr 2, s. 11–18.
- Brydak L., *Grypa znana od stuleci – nadal groźna*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2014, nr 2, s. 181–184.
- Cembrzyńska P., *Władimir Putin. Studium z ikonografii władzy*, „Quart” 2014, t. 34, nr 4, s. 82–99.
- Certyfikat rejestracji szczepionki przeciw COVID-19, Narodowy Rejestr Lekarstw (ros. Государственный реестр лекарственных средств), https://grls.rosminzdrav.ru/Grls_View_v2.aspx?routingGuid=962a4d42-1c47-4af4-b14d-86c6ce1421fd&t (dostęp: 06.01.2023).
- Coffey J., *Book Review: The Future of Power by Joseph S. Nye*, „PRISM” 2011, t. 2, nr 4, s. 160–164.
- Coronavirus Tracked: See How Your Country Compares*, „Financial Times”, <https://ig.ft.com/coronavirus-chart/?areas=usa&areas=rus&areasRegional=usny&areasRegional=usnm&areasRegional=uspr&areasRegional=usaz&areasRegional=usfl&areasRegional=usnd&cumulative=0&logScale=0&per100K=1&startDate=2020-06-01&values=deaths> (dostęp: 06.01.2023).
- Czajowski A., *Federacja Rosyjska: przywracanie utraconej wielkości*, [w:] T. Łoś-Nowak (red.), *Polityka zagraniczna. Aktorzy, potencjały, strategie*, Poltext, Warszawa 2011, s. 81–103.

- Dokument Światowej Organizacji Zdrowia, Biura Regionalnego w Europie odnośnie do przebiegu pandemii COVID-19, *A Timeline of WHO's COVID-19 Response in the WHO European Region. A living document (Version 3.0, from 31 December 2019 to 31 December 2021)*, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/351782> (dostęp: 04.01.2023).
- Dokument Światowej Organizacji Zdrowia, *Cross-Regional Statement on „Infodemic” in the Context of COVID-19*, https://www.who.int/health-topics/infodemic/understanding-the-infodemic-and-misinformation-in-the-fight-against-covid-19#tab=tab_1 (dostęp: 04.01.2023).
- Dziekański P., *Informacja jako dobro ekonomiczne będące źródłem przewagi konkurencyjnej*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2012, nr 24, s. 387–403.
- Emmott R., *Russia, China Sow Disinformation to Undermine Trust in Western Vaccines: EU*, Reuters, 28.04.2021, <https://www.reuters.com/world/china/russia-china-sow-disinformation-undermine-trust-western-vaccines-eu-report-says-2021-04-28/> (dostęp: 09.01.2023).
- Encyklopedia Internetowa PWN, hasło: *epidemia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/epidemia;3898232.html> (dostęp: 04.01.2023).
- Encyklopedia Internetowa PWN, hasło: *pandemia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pandemia;3953787.html> (dostęp: 04.01.2023).
- Gizelbach-Żochowska K., Hermann B., Gulczyński J., Iżycka-Świeszewska E., *Wielowiekowa zagadka dżumy*, [w:] M. Z. Felsmann, J. Szarka, M. Felsmann (red.), *Dawna medycyna i weterynaria. Środowisko a człowiek*, Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie, Chełmno 2013.
- Golka M., *Czym jest społeczeństwo informacyjne?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, t. 67, nr 4, s. 253–265.
- Gordon M., Volz D., *Russian Disinformation Campaign Aims to Undermine Confidence in Pfizer, Other Covid-19 Vaccines, U.S. Officials Say*, „Wall Street Journal”, 07.03.2021, <https://www.wsj.com/articles/russian-disinformation-campaign-aims-to-undermine-confidence-in-pfizer-other-covid-19-vaccines-u-s-officials-say-11615129200> (dostęp: 09.01.2023).
- Grzegorzewski K., „Judenfrage”. *Retoryczny obraz propagandy antysemitkiej w III Rzeszy (na przykładzie publicznych wypowiedzi Adolfa Hitlera i innych polityków NSDAP w latach 1933–1945)*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Litteraria Polonica” 2011, nr 1, t. 14, s. 141–153.
- Idzik J., Klepka R., *Medialne relacje wojenne. Od wojny w Wietnamie do czasów współczesnych*, Instytut Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, Kraków 2020.

- Internetowy Słownik Języka Polskiego PWN, hasło: *dezinformacja*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/dezinformacja;2554971.html> (dostęp: 05.01.2023).
- Kiselyova M., *Putin Says Russia's Handling of Coronavirus is Superior to U.S.*, Reuters, 14.06.2020, <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-russia-cases-idUSKBN23L07U> (dostęp: 06.01.2023).
- Koronawirus (COVID-19): Szczepionki*, Światowa Organizacja Zdrowia, [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-\(covid-19\)-vaccines?adgroupsurvey={adgroupsurvey}&gclid=EAIAIQobChMI-vaWk9mz_AIVxwCiAx2EmQMuEAAAYASAAEgKEoPD_BwE](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-(covid-19)-vaccines?adgroupsurvey={adgroupsurvey}&gclid=EAIAIQobChMI-vaWk9mz_AIVxwCiAx2EmQMuEAAAYASAAEgKEoPD_BwE) (dostęp: 06.01.2023).
- Krajewska H., *Pandemie w historii świata*, „Wieś i Rolnictwo” 2020, nr 3, s. 17–30.
- Krawczyk-Wasilewska V., *COVID-19 jako paradygmat choroby globalnej*, „Lud” 2020, t. 104, s. 155–184.
- Krutov M., Dobrynin S., Eckel M., Schreck C., *Exclusive: Meet The Murky Russian Network Behind An Anti-Pfizer Disinformation Drive In Europe*, Radio Free Europe / Radio Liberty, 27.05.2021, <https://www.rferl.org/a/russia-pfizer-covid-disinformation-serebryanskaya-murky-vaccine-influencers/31277170.html> (dostęp: 09.01.2023).
- Krztoń W., *XXI wiek – wiekiem społeczeństwa informacyjnego*, „Modern Management Review” 2015, t. 20, nr 3, s. 101–112.
- Lewandowski P., *Potęga narracji. Narodowe mity (geo)polityczne Rosji w kontekście bezpieczeństwa informacyjnego*, Universitas, Kraków 2022.
- Liczba użytkowników mediów społecznościowych na świecie w latach 2017–2027*, Statista, <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/> (dostęp: 09.01.2023).
- Linville D., Warren P., White D., *Russian Social Media Promotion of Sputnik V in Latin America*, Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2022/03/22/russian-social-media-promotion-of-sputnik-v-in-latin-america-pub-86644> (dostęp: 06.01.2023).
- Makula M., *Komunistyczna propaganda w okresie zimnej wojny*, „Dialogi Polityczne/Political Dialogues. Journal of Political Theory” 2003, nr 1, s. 61–66.
- Milewski I., „Zaraza zaczęła się od Egipcjan”. *Dżuma Justyniana widziana z perspektywy pandemii COVID-19*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12, s. 13–30.
- Mingst K., *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Reginia-Zacharski J., *Wojna w świecie współczesnym. Uczestnicy. Cele. Modele. Teorie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.

- Schafer B., Frankland A., Kohlenberg N., Soula E., *Influence-enza: How Russia, China, and Iran Have Shaped and Manipulated Coronavirus Vaccine Narratives*, Sojusz w Obronie Demokracji (Alliance for Securing Democracy), <https://securingdemocracy.gmfus.org/russia-china-iran-covid-vaccine-disinformation/> (dostęp: 09.01.2023).
- Serafin U., *Katografia owoców świadomości europejskiej*, [w:] A. Arjakovsky (red.), *Historia świadomości europejskiej*, Znak, Kraków 2019, s. 485–490.
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. Służby specjalne, *Polska na celowniku dezinformacji*, <https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/polska-na-celowniku-dezinformacji> (dostęp: 09.01.2023).
- Silver L., Connaughton A., *Partisanship Colors Views of COVID-19 Handling Across Advanced Economies*, Pew Research Center, 11.08.2022, <https://www.pewresearch.org/global/2022/08/11/partisanship-colors-views-of-covid-19-handling-across-advanced-economies/> (dostęp: 30.01.2023).
- Stempin A., *Angela Merkel. Cesarzowa Europy*, Agora, Warszawa 2021.
- Stębowska D., *Technologia cyfrowa – narzędzie do wspomaganie i jednoczesnej dekoncentracji w czasie pandemii COVID-19*, [w:] K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk (red.), *Koronawirus wyzwaniem współczesnego świata. Media i komunikacja społeczna*, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej / Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej UJ, Wrocław–Kraków 2020, s. 133–149.
- Strona internetowa EUvsDiSiNFO, *About*, <https://euvsdisinfo.eu/about/> (dostęp: 29.01.2023).
- Strona internetowa EUvsDiSiNFO, *DiSiNFO Database*, https://euvsdisinfo.eu/disinformation-results/?text=covid&offset=0&per_page=10 (dostęp: 29.01.2023).
- Strona internetowa EUvsDiSiNFO, *EEAS Special Report Update: Short Assessment of Narratives and Disinformation around the COVID-19 Pandemic (Update December 2020 – April 2021)*, <https://euvsdisinfo.eu/eeas-special-report-update-short-assessment-of-narratives-and-disinformation-around-the-covid-19-pandemic-update-december-2020-april-2021/> (dostęp: 29.01.2023).
- Strona internetowa szczepionki Sputnik V, <https://sputnikvaccine.com/about-vaccine/> (dostęp: 06.01.2023).
- Strona Rady Europejskiej oraz Rady Unii Europejskiej, *Walka z dezinformacją*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/coronavirus/fighting-disinformation/> (dostęp: 09.01.2023).
- Vullierme J. L., *Lustro Zachodu. Nazizm i cywilizacja zachodnia*, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2016.

- Wachowicz M., *Ujęcie teoretyczne pojęcia dezinformacji*, „Wiedza Obronna” 2019, t. 266–267, nr 1–2, s. 226–253.
- Wnęk J., *Pandemia grypy hiszpanki (1918–1919) w świetle polskiej prasy*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2014, nr 77, s. 16–23.
- Zahorski T., Zendran I., *Złoty wiek grypy. Krótka historia pandemii*, [w:] M. Dąsał (red.), *Acta Uroboroi – w kręgu epidemii. Monografia naukowa*, Studenckie Koło Naukowe Uroboros, Wrocław 2018.
- Żakowska M., *Kłopoty z niedźwiedziem. Rosja w niemieckim, austriackim i szwajcarskim dyskursie medialnym od XIX do XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.